

УДК 343.848:376.58

Третяк О. С., Чебоненко С. О., Стеценко І. М.

ПЕНІТЕНЦІАРНА ПРОБАЦІЯ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ

У статті представлені варіанти вирішення проблем, що пов'язані з соціальною адаптацією неповнолітніх, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі і відносно яких застосовується пенітенціарна пробація. Розглянуто особливості підготовки майбутніх працівників органу пробації до виконання завдань пенітенціарної пробації. Вказується на необхідність створення сприятливого соціального середовища, проведення соціально-виховної роботи з урахуванням потреб засуджених та ризиків вчинення ними повторних правопорушень. Звертається увага на взаємодію державних інституцій та громадськості, волонтерів з метою розширення сфери впливу на неповнолітніх та формування ціннісного ставлення до життєвих перспектив, формування позитивної соціальної спрямованості, нейтралізації негативних особистісних утворень, спонукання до дії, що не суперечать соціально-схвалюваним нормам.

Ключові слова: пенітенціарна пробація, підготовка персоналу органу пробації, взаємодія державних інституцій та громадськості, соціальна адаптація, неповнолітні правопорушники.

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні відбуваються новації в площині гуманізації кримінального та кримінально-виконавчого законодавства, що впливають на суттєве зменшення чисельності неповнолітніх, які відбувають покарання у виховних колоніях. Водночас, якою б невеликою (біля 300 осіб) є чисельність неповнолітніх засуджених у місцях позбавлення волі, потребують вирішення проблеми, що пов'язані із їхньою соціальною адаптацією й взаємодією суб'єктів соціального патронажу та підготовкою майбутніх працівників органу пробації для проведення різнопланової роботи спрямованої на виконання завдань пенітенціарної пробації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх публікацій та досліджень, в яких розглядаються питання, що торкаються особливостей пенітенціарної пробації щодо неповнолітніх та підготовки до цієї діяльності майбутніх працівників органу пробації показав, що в них переважно висвітлюється зміст завдань та функцій, що покладаються на орган пробації (О. Богатирьова, А. Степанюк, І. Яковець та ін.), реалізація соціально-реабілітаційних програм корекції поведінки суб'єктів пробації (О. Мірошниченко), соціально-психологічні аспекти діяльності служби пробації (Н. Максимова), соціально-психологічні аспекти оптимізації навчально-виховного процесу в закладах освіти при виховних колоніях для неповнолітніх (Н. Калашник, Н. Максимова, О. Янчук), умови соціально-психологічної підготовки до звільнення неповнолітніх засуджених (О. Низовець) тощо. Однак питання, що стосуються соціальної адаптації неповнолітніх засобами пенітенціарної пробації та підготовка майбутніх працівників органу пробації до їх реалізації залишаються недостатньо розробленими.

Мета статті полягає у висвітленні особливостей соціальної адаптації неповнолітніх та підготовки майбутніх працівників органу пробації до реалізації положень Закону "Про пробацію" в частині пенітенціарної пробації.

Виклад основного матеріалу. Згідно статті 8 Закону України "Про пробацію" [4] до видів пробації віднесено пенітенціарну пробацію. Стаття 11 цього Закону дає визначення "пенітенціарної пробації", згідно якому вона означає підготовку осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення з метою трудового і побутового влаштування таких осіб після звільнення за обраним ними місцем проживання.

Для підготовки неповнолітніх до звільнення, згідно статті 94 Кримінально-виконавчого кодексу України у виховних колоніях створюються дільниці соціальної адаптації, в яких тримаються засуджені, що правомірно себе поведуть і сумлінно ставляться до навчання та праці і яким до звільнення залишається не більше шести місяців.

Слід відзначити, що підготовка до звільнення неповнолітніх передбачає спільну діяльність органу пробації з державними органами та органами місцевого самоврядування, що сприяють засудженим, які готуються до звільнення, у: визначенні місця проживання після звільнення; влаштуванні до спеціалізованих установ для звільнених; госпіталізації до закладів охорони здоров'я осіб, які потребують стаціонарної медичної допомоги; працевлаштуванні працездатних осіб [4].

Наведений перелік заходів спрямований на надання соціальної допомоги неповнолітнім, які звільняються з місць позбавлення волі. В цьому випадку, орган пробації спільно з органами і службами у справах дітей, спеціальними установами та закладами, що здійснюють їхній соціальний захист і профілактику правопорушень, забезпечує підготовку до звільнення й сприяння соціальній адаптації неповнолітніх.

Водночас підготовка до звільнення є завершальним етапом пенітенціарної пробації, протягом якої, перебуваючи у виховній колонії, відносно неповнолітніх, "з урахуванням їхніх вікових та психологічних особливостей, створюються умови для забезпечення їх нормального фізичного і психічного розвитку, профілактики агресивної поведінки, мотивації позитивних змін особистості та поліпшення соціальних стосунків, залучення засуджених неповнолітніх до навчання та здобуття ними повної загальної середньої освіти" [4].

Особливостями сприяння соціальній адаптації неповнолітніх є і те, що з ними має проводитися системна робота як з боку персоналу виховної колонії, так і з боку працівників органу пробації, волонтерів, державних та громадських інституцій, батьків або їхніх законних представників.

Проблему сприяння соціальній адаптації неповнолітніх передбачається вирішити за рахунок проведення соціально-виховної роботи, що здійснюється за індивідуальним планом роботи із засудженим з урахуванням оцінки ризиків повторного вчинення кримінальних правопорушень та передбачає диференційований підхід під час надання консультативної, психологічної й інших видів допомоги, сприяння працевлаштуванню, залучення до навчання, участі у виховних заходах і соціально-корисній діяльності, проведення індивідуально-профілактичної роботи [4].

Дослідники трактують соціальну адаптацію як різновид соціалізації особистості. "Соціалізація (лат. "socialis" – суспільний) – це процес засвоєння індивідом певної системи знань соціальних норм і культурних цінностей, настанов і зразків поведінки, які дозволяють йому функціонувати в якості повноправного члена суспільства, до якого він належить" [6, с. 29].

У цьому випадку не розглядається основа прояву активності людини – потреба. Адже засвоєння певних правових норм та знання соціальних норм не завжди стримує особистість від проявів асоціальної поведінки і навпаки, не знання кримінального права не означає, що людина буде вчиняти злочини. Незадоволення ж потреб, як правило, є підґрунтям для дезадаптації в навколишньому середовищі та скоєнні нових деліктів. Враховуючи це, соціальну адаптацію людини необхідно розглядати через вивчення потреб, що викликають цю адаптацію.

Так О. Третяк у монографічному дослідженні вказує на те, що поява новизни в навколишньому (або внутрішньому) середовищі, обумовлює мотивацію людини до дій, яка не лише запускає процес адаптивної діяльності, а й допомагає обрати тактику адаптивної поведінки. Отже, соціальна адаптація людини, що мотивована орієнтувальними потребами, має активний характер, спрямована на усунення її недостатньої орієнтованості, спричиненої появою новизни в навколишньому світі [7].

Орієнтувальні потреби людини перебувають у тісному взаємозв'язку з її поведінкою. Л. Гримак наголошує на тому, що "орієнтувальні потреби мають структуру, до якої входять пізнавальна потреба, потреба в емоційному контакті, а також потреба в розумінні змісту життя. Кожна з цих потреб зумовлює відповідні види адаптивної поведінки людини. Мета поведінки – досягти адекватного оцінювання змін середовища та нової ситуації загалом, визначити значущість цих змін для себе та для ефективної взаємодії із середовищем, а також потреби коригування цієї взаємодії, шляхи її здійснення" [2, с.157].

Неповнолітні засуджені, перебуваючи в середовищі виховної колонії, проходять процес адаптації до нових умов, які відрізняються від тих, в яких вони перебували на волі. Засвоєння певних норм поведінки, системи взаємовідносин, на які накладає суттєвий відбиток кримінальна субкультура, змушує їх дотримуватись норм поведінки й відносин, що схвалюються в цьому середовищі. Не останню роль в адаптації неповнолітнього відіграє мікросередовище до якого він належить і яку соціальну роль в ньому виконує та який має соціальний статус.

Пенітенціарна пробація не повинна починатися за 6 або 3 місяці до умовно-дострокового звільнення неповнолітнього. Її не можна розглядати як фінішний етап відбування неповнолітнім кримінального покарання, вона має виступати як шанс підвищення соціальної адаптації впродовж всього терміну знаходження засудженого в умовах ізоляції за рахунок: 1) підтримання позитивних соціальних зв'язків з батьками або їхніми законними представниками (наприклад, раз в місяць проведення співбесіди з підлітком, в якій беруть участь батьки, співробітники соціальної служби та представники школи. Для цього може складатися карта близьких та бажаних для неповнолітнього стосунків. На ній неповнолітній може розмістити всіх батьків, родичів, опікунів залежно від значимості тієї чи іншої людини для нього. У такому випадку, працівники виховної колонії або органу пробації будуть мати можливість запросити до колонії названих осіб, провести з ними співбесіду та разом визначити ефективні шляхи вирішення проблем неповнолітнього, що пов'язані з його соціальною адаптацією після звільнення); 2) сприяння з боку адміністрації виправної колонії, працівників органу пробації адаптації до специфічних умов ізоляції, а в подальшому – підготовці до звільнення та постпенітенціарному супроводу; 3) створення умов для активного залучення неповнолітніх засуджених до повноцінного соціального функціонування: навчання, отримання професії, лікування (наприклад, якщо неповнолітні

бажають працювати, то для них мають бути створені: механічні майстерні з деревообробки, металообробки; швейні майстерні; автомайстерня та ін.); 4) психологічного супроводу (розширення світогляду; отримання навичок комунікації та безконфліктного співіснування; розвиток вольових якостей та позитивних рис характеру; гальмування негативних звичок; формування установок та здатності до самостійного вирішення проблем; формування адаптаційних вмінь та моральних позицій; психокорекція, тренінгові форми набуття соціальної компетенції); 5) задоволення потреб та інтересів, що обумовлені віковими особливостями (наприклад, статеве виховання); 6) врахування проблем, що пов'язані із протиправною поведінкою та ризиком скоєння повторних правопорушень; 7) окреслення мети життя після звільнення з місць позбавлення волі та визначення можливостей неповнолітнього для своєчасного надання допомоги (соціальної, юридичної, психологічної, медичної); 8) обізнаності неповнолітніх у своїх правах та обов'язках.

Отже, ефективність підвищення соціальної адаптації неповнолітніх, які звільняються залежить від таких факторів, як:

- створення безпечного середовища у місцях позбавлення волі, яке сприятиме розвитку позитивних взаємовідносин (перебудова приміщень та забезпечення умов для камерного тримання неповнолітніх засуджених вночі);

- врахування специфічних потреб неповнолітніх і сприяння розвитку сильних сторін їх особистості (потреба у спілкуванні, навчанні, занятті спортом, майструванні, естетичному самовираженню, ігровій діяльності тощо);

- забезпечення активної співпраці з пенітенціарним персоналом виховної колонії, громадськістю, волонтерами, державними інституціями (Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді; Державна служба зайнятості; Міністерство охорони здоров'я України; Міністерство внутрішніх справ України та ін.), що спрямована на реалізацію програм надання соціальних послуг неповнолітнім засудженим, мотивацію позитивних змін особистості та поліпшення соціальних стосунків;

- посилення внутрішньої мотивації з урахуванням вікових та психологічних особливостей неповнолітніх (зосередження на когнітивно-поведінкових методах; здійснення втручань спрямованих на потреби особистості неповнолітнього з урахуванням факторів сприйняття виховних впливів та рівня розвитку підлітка, його статі і рівня мотивації; застосування тренінгових методик, що дозволяють долати захисні бар'єри та формувати навички просоціальної поведінки);

- врахування причин формування девіантної поведінки неповнолітнього (соціальні стресові фактори: сімейні фактори – психічні захворювання батьків, алкоголізм, наркоманія; стійкі та тяжкі проблеми у стосунках між батьками, а також жорстокість та занедбаність; імпульсивно-агресивний стиль поведінки в родині; негативні приклади в моральній поведінці; матеріальне неблагополуччя ао навпаки – матеріальне перенасичення, всюдозволеність, несформованість системи самовимог і самоконтролю; вплив малої референтної групи, особливо з асоціальними формами поведінки, проблема зайнятості тощо);

- створення належних умов для навчання в загальноосвітньому закладі (підбір програмного навчального матеріалу, який учні можуть засвоїти; високий рівень педагогічної культури вчителів та вихователів; залучення неповнолітніх до цікавих колективних справ (наприклад, фестивалю "Червона калина" тощо);

- створення умов для подолання шкідливих звичок та залежностей, що перешкоджають неповнолітньому розвиватися як розумово так і фізично (наприклад, звички: наркоманія, алкоголізм, токсикоманія та тютюнопаління. Шкідливі залежності: антидепресанти; анальгетики; телеманія; ігри (відео, карти тощо);

- формування вміння контролювати свої емоції, агресію та дії, здатності стимулювати і підтримувати почуття самоповаги.

Виходячи з того, що професійна готовність визначається дослідниками на основі усвідомлення ролі соціальної відповідальності, мотивації щодо активності у виконанні професійних завдань, установки на реалізацію знань, вмінь та якостей особистості [1], вважаємо за доцільне розглядати формування професійної готовності працівників пробації під час навчання у ВНЗ як набуття необхідної компетентності, що характеризується професійними знаннями та вмінням їх реалізовувати.

Зокрема, до складу професійної готовності, білоруські дослідники М. Д'яченко, Л. Кандибович вносять такі компоненти, як:

- мотиваційний – виражається у наявності потреби успішно виконувати поставлену задачу, інтересі до об'єкту діяльності, способах її здійснення, прагнення до успіху;

- орієнтаційний – включає знання та уявлення про особливості та умови діяльності;

- операційний – передбачає володіння способами та прийомами діяльності, вміннями та навичками;

- вольовий – характеризує внутрішню потребу в управлінні діями;

- оціночний – передбачає самооцінку своєї підготовленості і відповідності процесу розв'язання професійних задач встановленим зразкам [3].

Результатом навчання та індикатором готовності до подальшої самостійної діяльності фахівців є оволодіння ними низкою компетентностей, до яких віднесені такі, як: інструментальні, міжособистісні, системні. Інструментальні компетентності характеризуються здатністю до аналізу і синтезу, наявністю базових загальних знань та комп'ютерних умінь, умінь управляти інформацією. Міжособистісні компетентності означають міжособистісні уміння, а системні компетентності – здатність до застосування знань на практиці, дослідницькі уміння – здатність працювати самостійно [5].

Треба наголосити, що формування готовності до професійної діяльності майбутніх працівників органу пробації, має ґрунтуватися на закріпленні знань, розвитку умінь та навичок в площині їх практичного застосування. Це обумовлює потребу в розробці педагогічної моделі та застосуванні методів, засобів і форм навчальної роботи, які б приносили позитивний результат. У зв'язку з чим, викликає інтерес концептуальний підхід запропонований О. Третяк [7], в основу якого покладено такі вихідні положення, як: 1) формування компетентності курсантів вищих навчальних закладів до роботи із засудженими передбачає обов'язкове врахування специфіки майбутньої професійної діяльності, можливості набуття певного індивідуального досвіду в процесі навчання; 2) діяльність викладачів має ґрунтуватися на врахуванні особистості кожного курсанта, розвитку його здібностей (організаційні, перцептивні, аналітичні, комунікативні), формуванні світогляду, сприянні в оволодінні комплексом соціальних ролей, розвитку пізнавальної мотивації, виявленні самостійності у розв'язанні складних завдань, формуванні якостей та вмінь, які є необхідними в майбутній професійній діяльності; 3) успішне виконання професійних завдань, що стоять перед персоналом, вимагає формування компетентностей, серед яких головними є такі: здійснення контролю за поведінкою засуджених; проведення довідково-інформаційної роботи; забезпечення функціонування установи; проведення аналітично-плануючої роботи та ведення документації; здатність організувати свою роботу та взаємодіяти з внутрішнім та зовнішнім середовищем; уміння спостерігати; уміння контролювати свою поведінку; уміння самостійно приймати рішення та аргументувати їх; уміння проводити соціальну діагностику; 4) побудова навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі має ґрунтуватися на діяльнісному підході, який забезпечує формування знань та умінь, розвиток особистісних якостей курсантів і сприяє опануванню прийомами та методами майбутньої професії; 5) зміст навчальних дисциплін має бути дидактичною основою для формування особистісних якостей персоналу, ціннісно-мотиваційної сфери, операційно-технологічної та рефлексивної основи компетентної поведінки; 6) оцінювання результатів навчання має відповідати особистісним цілям курсантів, стимулювати до подальшого самовдосконалення, мотивувати освітню діяльність, коригувати навчальний процес, спиратися на ефективний діагностичний інструментарій; 7) професійна підготовка персоналу до роботи із засудженими має здійснюватися за спеціально розробленою педагогічною системою з урахуванням сучасних науково-методичних підходів та досвіду підготовки пенітенціарного персоналу; 8) методологічною, основою підготовки майбутніх співробітників до роботи із засудженими є системний, синергетичний, акмеологічний, компетентний підходи, що забезпечують глибоке вивчення досліджуваної проблеми та перспективний розвиток і вдосконалення змісту професійної підготовки кадрів в світлі сучасних тенденцій; 9) результат підготовки майбутніх співробітників до роботи із засудженими має визначатися за критеріями і показниками компетентності, розробленими відповідно до основних компонентів компетентності персоналу.

Зважаючи на вище викладене, формування готовності майбутніх працівників органу пробації до реалізації завдань пенітенціарної пробації, можна представити у виді етапів підготовки, а саме: 1. Повідомлення теоретичних знань, які відповідають потребам курсантів, є адекватними завданням, які вони мають виконувати під час професійної діяльності. 2. Послідовне ускладнення завдань, активізація курсантів у процесі практичних занять, добір завдань і вправ викладачами на основі фактів, що відповідають специфіці професійної діяльності працівника органу пробації. 3. Визначення рівня готовності курсанта, корекція знань, умінь та навичок, стимулювання до саморозвитку, проектування нових зон найближчого розвитку курсанта. 4. Напрацювання курсантами вмінь щодо застосування адекватних поставленим завданням прийомів, способів реалізації власних можливостей у роботі з суб'єктами органу пробації, формування психологічного налаштування на подальшу роботу. 5. Формування готовності у курсантів до постановки цілей, вибору засобів дій, взаємодії (з колегами, волонтерами, суддями та ін.), складання необхідної документації (досудова доповідь та ін.), комунікації (неупереджено сприймати інформацію; зрозуміло висловлюватися; долати психологічні бар'єри й конфлікти; проводити мотиваційне інтерв'ю; працювати з різними категоріями суб'єктів пробації та ін.). 6. Оволодіння здатністю поєднувати теоретичні знання з практикою їх використання, вмінням до самоконтролю та швидкого реагування на ситуацію.

Висновки та напрямок подальших досліджень. Пенітенціарна пробація може виступати як шанс підвищення ефективності системи соціальної адаптації неповнолітніх, які звільнюються в Україні завдяки взаємодії органів пробації й установ виконання покарань, волонтерів, батьків або їхніх законних представників, органів праці та соціального захисту населення, центрів зайнятості для надання особам, які можуть бути звільнені від відбування покарання та відбули покарання, допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні, лікуванні.

Формування готовності майбутніх працівників органу пробації до виконання завдань пенітенціарної пробації має враховувати різні педагогічні підходи до навчання курсантів, розвиток у них мотивації, умінь та навичок, здібностей, індивідуальних якостей, що є витребуваними в професії, послідовність ускладнення навчальних завдань, індивідуальну адаптацію курсантів до виконання завдань, що знаходяться в сфері їхньої професійної діяльності.

Напрямом подальших досліджень є підготовка майбутніх працівників кримінально-виконавчої служби з урахуванням специфіки завдань, що обумовлені їхньою професійною діяльністю.

Використані джерела

1. Водолазская Т. П. Профессиональная подготовка / Т. П. Водолазская, Г. С. Никифоров // Психологическое обеспечение профессиональной личности. – СПб, 1991. – С. 23–42.
2. Гримак Л. П. Резервы человеческой психики. Введение в психологию активности / Л. П. Гримак. – [2-е изд., доп.]. – М. : Политиздат, 1989. – 319 с.
3. Дьяченко М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности / Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. – Минск : Изд-во Бел. Ун-та, 1976. – 175 с.
4. Про пробацію. Закон України від 5 лютого 2015 року №160-VIII (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 13, ст. 93).
5. Психолого-педагогічні засади проектування інноваційних технологій викладання у вищій школі : моногр. / [В. Луговий, М. Левшин, О. Бондаренко та ін.]; За заг. ред. В.П. Андрущенка, В.І. Лугового. – К. : Педаг. думка, 2011. – 260 с.
6. Соціальна робота в Україні : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / [І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.]. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 256 с.
7. Третяк О. С. Теоретико-методологічні засади проведення соціальної та виховної роботи із засудженими до позбавлення волі : монографія / Олена Станіславівна Третяк. – Чернігів : ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2012. – 400 с.

Tretyak O., Chebonenko S., Stetsenko I.

PENITENTIARY PROBATION IN THE SYSTEM OF SOCIAL ADAPTATION OF JUVENILES

The author presents variants of solving problems connected with social adaptation of juveniles who serve their sentence in prisons and who are on penitentiary probation. The peculiarities of training future probation officers are considered. The author shows the necessity to create a favorable social environment to conduct social and educational activities taking into account convicts' needs and risks of reoffending. Some attention is paid to the interaction of public institutions, community and volunteers to expand the sphere of influence on juveniles, to form the value attitude to life prospects, positive social orientation, to neutralize negative personal structures that don't object to social and approval standards.

The author gives basic assumptions, which may lay down in the system of training future probation officers, in particular: taking into account specific character of future professional activities, cadet's personality, outlook forming, social roles mastering, developing of qualities and skills which are professionally important, professional competence forming; designing the learning process which provides future profession techniques and methods mastering. Disciplines content should be didactic bases for staff personal characteristics, value and motivational sphere, operational and technological and reflective bases of competent behavior and others.

Stages of future probation officers readiness to the probation tasks implementation are outlined, in particular: theoretical knowledge determining, consistent task complication; determining the level of readiness and correction of knowledge, skills and habits, development providing; forming the skills to adopt methods to the tasks, ways to implement personal abilities while working with subject of probation; to set the goals, choose means of activities and cooperation, to combine theoretical knowledge and practical use, self-control and reaction.

Key words: *penitentiary probation, the training of the probation staff, the interaction of public institutions and society, social adaptation, juvenile delinquents.*

Стаття надійшла до редакції 20.04.2016 р.